

Сподвижник Д.Яворницького Василь Строменко

Видатний історик запорозького козацтва академік Дмитро Іванович Яворницький (1855 – 1940) вславився як неперевершений збирач історичних пам'яток, передусім козацьких реліквій [1]. Його праці ґрунтуються на комплексній джерельній базі, що вміщує різні типи історичних джерел [2]. Виявлені ним пам'ятки писемності вчений опублікував у тематичних збірках та у додатках до монографій [3]. У свій дослідницький ареал історик також активно залучав фольклорні (усні), речові й зображувальні джерела. Масштабну евристичну діяльність Д.Яворницький розгорнув на посаді директора Катеринославського обласного музею ім. О.Поля (з 1926 р. – Дніпропетровський історичний музей), який очолював понад 30 років (1902 – 1933) [4].

Особливістю творчої лабораторії Д.Яворницького було залучення до пошукової роботи широкого загалу фахівців і аматорів, зокрема учителів, лікарів, студентів, статистиків, земських діячів, священників та ін. Серед тих, хто доклав значних зусиль до розшуку пам'яток з історії запорозького козацтва і формування музейного зібрання визначається постать Василя Іоаникійовича Строменка, якого по праву можна вважати сподвижником Д.Яворницького.

На жаль, збереглося обмаль біографічної інформації про цю талановиту енергійну людину. “Краплинні” згадки про В.Строменка подібаємо у фундаментальній монографії М. Шубравської, в якій висвітлюється життєвий і творчий шлях Д.Яворницького [5]. У біобібліографічному словнику М.Чабана відзначається діяльність В. Строменка у “Селянській спілці” на Катеринославщині, членство у Центральній Раді (1917 р.) та співпраця з катеринославської газетою “Южная заря” [6].

Народився В.Строменко десь наприкінці 1870-х рр. на Катеринославщині у селянській сім'ї. Мешкала родина у Солоному. Змалку у хлопця виявився хист до малювання, особливо вдавалися йому копії з ікон, хоча сам він був атеїстом. Бажання удосконалити малярські здібності привело юнака до Москви, де він навчався у Строгановському училищі живопису, в якому саме того часу (наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років) викладав Д.Яворницький. Ймовірно, тут і відбулося їхнє знайомство. За словами В.Строменка, знайомство з Дмитром Івановичем стало для нього доленосною подією, наповнило його життя новим змістом. Стосунки між ними тривали близько 20 років, про що свідчить їх листування. На сьогодні виявлені лише листи В. Строменка до Д.Яворницького, що зберігаються в епістолярній спадщині Дмитра Івановича у Дніпропетровському історичному музеї [7]. Цей комплекс містить 90 листів і охоплює період з 1901 р. до 1917 р.

Час, проведений з Д.Яворницьким залишився для В.Строменка незабутнім і найкращим періодом в його житті. Василь Іоаникійович відзначав, що спілкування з Дмитром Івановичем надає йому “сили і відваги”. Д.Яворницький був для нього “міцною духовною підпорою”, “цілющим джерелом”, з якого він набирался сили” [8]. У душевному пориві В.Строменко писав Д. Яворницькому,

що його листи він буде берегти як талісман, бо кожне слово Дмитра Івановича “додає йому сили на працю і завзятості на ворогів” й зобов’язувався усе своє життя покласти на те, щоб “справдити надію вчителя”. Він називав Д.Яворницького “Батьком”, зустрічаючись з яким, бажав розмовляти “про любе і дороге нам українське діло”. Як і Д.Яворницького, В.Строменка також “дуже тягнуло у степ”, на розкопки курганів. Він писав своєму кумирові: “Так би здається перескочив через Дніпро та й дременув скрізь по степу” [9].

Подвижницька, надхненна праця Д.Яворницького була для В.Строменка яскравим прикладом служіння Батьківщині. Він був вдячний Д.Яворницькому за підтримку і допомогу, за надання можливості працювати у царині рідної історії.

Вплив Д.Яворницького виявився вельми глибоким. В.Строменко захопився вивченням історії України, особливо історії запорозького козацтва. За порадою Дмитра Івановича він почав у 1901 р. записувати український фольклор у рідному селі Солоному. У захваті В.Строменко сповіщав учителеві, що так “розворушив старовину”, що його дід і баба вже багато наспівали запорозьких пісень, а дід ще “на придачу шкварить на сопілці “Сіромахи” [10].

Енергія В.Строменка, його пошуковий запал, захоплення історією Запорожжя були спрямовані Д.Яворницьким на евристичну роботу. В.Строменко став сподвижником Д.Яворницького у формуванні зібрання Катеринославського музею ім. О.Поля, що був заснований у 1902 р. і який очолив Дмитро Іванович. Того часу Д.Яворницький був поглинутий археологічними дослідженнями в зв’язу із підготовкою до XIII Археологічного з’їзду, а також викладанням в Московському університеті. Йому тому справу комплектування і упорядкування музейної збірки вчений поклав на В.Строменка. Саме Василь Строменко став першим офіційним зберігачем музею. Разом з Д. Яворницьким, А.Синявським, В.Куриловим, Я.Гололобовим, С.Бродницьким та іншими місцевими діячами В.Строменко стояв біля витоків створення музею ім. О.Поля.

У пошуках запорозьких старожитностей В.Строменко мандрував по селах Катеринославщини. У 1901 р. йому вдалося розшукати план хутора запорозького старожила Микити Леонтійовича Коржа (1731 – 1835). Цей план 1832 р., що зберігався у правнука М. Коржа, мав вигляд живописного малюнка і супроводжувався віршованим текстом. На прохання Дмитра Івановича В.Строменко зробив копію цього плану. Зараз цей план зберігається у Дніпропетровському історичному музеї. З іменем М. Коржа пов’язується виникнення цінного джерела з історії останніх років існування Запорожжя та історії Катеринославщини – «Устное повествование запорожца Никиты Леонтьевича Коржа», яке було записано першим істориком краю архієпископом Гавриїлом (Розановим) [11] і досліджено відомим катеринославським істориком Василем Бідновим [12].

Цінні запорозькі пам’ятки були виявлені В. Строменком у Капулівці, Покровському, Нікополі, Олександрівську та інших місцях. У дворі катеринославського архієрея він знайшов дзвін, що був споруджений у 1754 р. коштом Запорозького війська до Нехворощанського монастиря [13], в Нікополі

у місцевого шанувальника старовини М.Колдаєва знайшов запорозький одяг, у Вовнизі розшукав запорозького пістоля, у с. Письмичівці запорозькі прапори, запорозький пояс та архівні документи, у с. Грушівці – хрести та Євангелія, у Підгородньому – культові речі [14].

У пошуках козацьких реліквій В.Строменко виїжджав до Олександрівська, Одеси, Херсона та ін. міст. В цьому йому допомагали місцеві історики, колекціонери, шанувальники старовини, зокрема відомий історик і фольклорист з Олександрівська (сучасне Запоріжжя) Яків Новицький (1847–1925), священики І.Стефановський, Г.Татарчевський, Васильківський, нікопольський мешканець А.Чепов, І.Чорний з Капулівки, поміщики Деконські із села Красний Кут та ін. [15]. В.Строменко, сказати б, формував коло своїх помічників – шукачів української старовини. У 1902 р. він домовився із священиком з Олександрівська про дозвіл вилучати з церков потрібні для музею речі. Зі свого боку, священики, прочувши про художницький хист В.Строменка, замовляли йому малювання та реставрацію ікон.

Важливою справою у напрямку збереження історичної спадщини минулого Запорожжя було придбання музеєм (в особі Д.Яворницького) могили кошового отамана Івана Дмитровича Сірка. Могила знаходилася у селі Капулівці поблизу Нікополя. Навколо цієї справи пильнувала й щойно (1903) створена Катеринославська губернська вчена архівна комісія, зокрема заступник голови цієї комісії Антін Степанович Синявський (1866–1951), який планував перетворити місце могили на туристичний об'єкт [16]. До придбання цього історичного пам'ятника В.Строменко залучив відомого катеринославського громадського діяча, просвітянина і мецената Василя Гегела. У 1903 р. на придбання могили І.Сірка В.Гегело пожертвував 500 руб. Взагалі Василь Петрович Гегело відіграв видатну роль у розвитку українського руху на Катеринославщині, у справі збереження і популяризації історичної спадщини українського народу [17]. Неодноразово він надавав матеріальну допомогу музею у придбанні пам'яток, музейного обладнання, у видавничій справі, організував лекції Д.Яворницького у Павлограді, Бахмуті, Луганську, фінансував видання фольклорної збірки Дмитра Івановича тощо. “Прямо святий дід!” – казав про нього В.Строменко [18], який заприятелював з ним.

Обстежуючи повіти Катеринославської губернії, В.Строменко дійшов висновку, що в Олександрівському повіті збереглося значно менше запорозьких реліквій ніж у Катеринославському, Новомосковському чи Верхньодніпровському повітах. Проте й в Олександрівському повіті влітку 1904 р. він розшукав і привіз до музею багато матеріалу, у тому числі 3 кам'яні баби, знаряддя праці епохи неоліту, шовковий запорозький пояс тощо [19].

Працюючи в музеї, В.Строменко виконував і функції екскурсовода, приймав відвідувачів. Він також доклав зусиль до виготовлення музейного обладнання. Так перебуваючи на початку 1904 р. у Москві він зібрав зразки вітрин для музею ім. О.Поля [20].

Через В.Строменка відбувалися зносини Д.Яворницького (який перебував чи на розкопках, чи у Москві) з членами Ради музею ім. О.Поля. За дорученням Д.Яворницького В.Строменко вів ділове листування з музейними діячами та

колекціонерами Є.Редіним, Б.Грінченком (письменник на початку ХХ ст. упорядковував каталог музею В.Тарновського), Б.Ханенком, К.Скаржинською та ін. У грудні 1902 р. він сповіщав Д. Яворницькому в Москву про музейні справи, про те, що земські збори 1 грудня 1902 р. вирішили питання про будівництво музею, а дворянські збори постановили поки надати притулок музейним колекціям у Потьомкінському палаці (до цього вони зберігалися у А.Синявського в комерційному училищі). Йшлося також про непорозуміння між В. Куриловим та А.Синявським [21].

У лютому 1903 р. був розроблений Статут музею і тоді ж В.Строменка офіційно затвердили на посаді зберігача музею. Він вів документацію і перевозив колекції до Потьомкінського палацу й одночасно укладав музейний каталог. Роботи було дуже багато. Він працював з ранку й до вечора. Навіть змушений був найняти собі помічника. На засіданні Ради музею 9 березня 1903 р. В.Строменко подав доповідь, в якій визначив усі музейні справи і охарактеризував свою роботу [22].

Значна робота покладалася на В. Строменка в зв'язку із підготовкою XIII Археологічного з'їзду, що мав відбутися у 1905 р. в Катеринославі. У цей час Рада музею акцентувала увагу на збиранні археологічного та етнографічного матеріалу. За вказівкою Д. Яворницького восени 1903 р. В. Строменко у пошуках етнографічних пам'яток багато мандрував по ярмарках і селах Катеринославщини. Ним були зібрані писанки, посуд, одяг та інше. З Капулівки він привіз чумацький віз [23]. Завдяки його пошуковій діяльності, мобільності й частим подорожуванням музейне зібрання поповнилося також писанками, античним посудом, зразками середньовічної кам'яної скульптури. Василь Іоаникійович вельми прислужився і збереженню зразків народного орнаменту. У 1903 р. Д.Яворницький доручив йому скласти альбом орнаментів села Мишуригін Ріг [24]. В.Строменко також прислужився формуванню музейної бібліотеки.

Проте бурхлива музейна діяльність В.Строменка раптово припинилася. На нього почали писати доноси, ним були незадоволені В.Курилов, М.Миклашевський, М.Родзянко, а восени 1904 р. його обвинуватили в аморальній поведінці й усунули з музею. В.Строменко вельми страждав від наклепів і боявся, що Дмитро Іванович відвернеться від нього. Однак, Д.Яворницький прийняв пояснення В.Строменка і продовжував з ним творчі й дружні стосунки. В.Строменко знову записував у рідному селі народні обряди, здійснював археологічні дослідження під керівництвом Д.Яворницького та М.Міллера. Навіть, перебуваючи на засланні, В.Строменко провадив археологічні дослідження поблизу Бердянська (розкопав 15 курганів), спостерігав розкопки М.Міллера в районі Ростова та Таганрога. Знайдені пам'ятки В.Строменко привіз до Катеринослава.

Одночасно з музейною діяльністю В.Строменко брав активну участь в українському національному русі, завжди посідав активну громадянську позицію, співпрацював у Катеринославській "Просвіті", організовував шевченківські свята, опікувався долею кобзарів.

Завдяки знайомству з Д.Яворницьким і своїй відкритості й комунікабельності Василь Іоаникійович увійшов у культурно-наукове коло української інтелігенції у Катеринославі та Москві, тобто у тих містах, де він жив, працював і навчався. У Катеринославі найбільш щільні стосунки у В.Строменка були, окрім Д.Яворницького, з В.Гегелом, М.Стасюком, М.Сластіоном (братом живописця Опанаса Сластіона), В.Бабенком, П.Зуйченком, В.Бідновим, М.Яковлевим, М.Кузьменком, К.Котовим, Т.Сулимою-Бичихиною, В. Хрінниковим та ін. Він брав активну участь у житті української колонії в Москві, підтримував дружні стосунки з відомими представниками українського національного руху С.Вагановим, А.Кримським, Ф.Сваричевським та ін., з московськими друзями Дмитра Івановича, передусім відомим письменником і репортером Володимиром Гіляровським (1853-1939); спілкувався з корифеями українського театру М.Кропивницьким, П.Саксаганським, М.Заньковецькою; добре знав полтавських діячів Я.Морозовського, П.Малинку.

У 1905 р. В. Строменко активно включився у політичну боротьбу, став один з активних діячів українського селянського руху, за що неодноразово (1906, 1907 1908 рр.) арештовувався і був ув'язнений. У 1906 р. відбулися масові арешти у Солоному та інших селах Катеринославщини. Багатьох присудили до заслання в Архангельську губернію. В. Строменко звертався за допомогою до Д. Яворницького. Завдяки клопотанню такої поважної особи, як Дмитро Іванович, В.Строменко був звільнений. Проте незабаром він знову був арештований (разом із М.Стасюком). І знову на допомогу прийшов Дмитро Іванович. В епістолярній спадщині Д.Яворницького зберігається лист Миколи Стасюка від 15 листопада 1908 р., на конверті якого рукою Дмитра Івановича зроблений запис: “Лист політичного Миколи Стасюка, який укупі з Строменком сидить у тюрмі і якого я визволяв із неволі [25].

У грудні 1908 р. В.Строменко і М.Стасюк були відправлені у тюрму в Ізюм Харківської губернії. І тут В.Строменко мріяв про розкопки, і тут він знайшов людей, охочих до цього. Взагалі він багато читав, вивчав іноземні мови, дізнався про те, що місцева громадська бібліотека має багато українських книжок і передплачує українські часописи “Рада” та “Рідний край”. До переводу у тюрму встановив стосунки з місцевими діячами українського руху Марією Єфимович та студентом Ільїнським, заходився навколо влаштування в Ізюмі лекцій Д.Яворницького і кобзарських концертів [26]. В. Строменко вважав, що лекції Д.Яворницького про Запорожжя “велике діло роблять задля українського національного розвитку, особливо тим рухом, який вони піднімають серед молоді” [27]. В ізюмській тюрмі В.Строменко і М.Стасюк виступили у лютому 1909 р. з протестом проти тиску на українську мову. Їхні листи і ті, що приходили до них і були написані українською мовою, затримувалися чи зовсім не доходили до адресатів. З цього приводу М.Стасюк звернувся за підтримкою ще й до М.Міхновського [28].

Дві стихії боролися в Строменкові: наука і політична боротьба. Він вважав, що і “в політично-громадській роботі потрібна теж наука, вища освіта”. Після чергового ув'язнення в ізюмській тюрмі В.Строменко вирішив присвятити себе науці. Він вступив на юридичний факультет Московського університету, проте більшість

лекцій слухав на історичному факультеті. Особливе враження на нього справили лекції професора О.Кізеветтера (1866–1933) і правника І. Кістяківського (1876–1940). Окрім того, В.Строменко наполегливо займався самоосвітою. Він багато читав класичної й сучасної йому художньої, історичної і філософської літератури. Це було вдумливе аналітичне читання. У листах до Д.Яворницького В.Строменко характеризує твори М.Гоголя, Г.Квітки, Марка Вовчка, В.Винниченка. Аналізуючи «Очерки культуры» П. Мілюкова, В.Строменко не погодився з авторським висвітленням процесів колонізації Слобожанщини та Запорожжя і вважав обмеженою джерельну базу даної монографії [29].

Природно, не залишилася поза увагою Василя Іоаникійовича і художня творчість Д. Яворницького, яку В. Строменко вважав індивідуальною, “цілком серед сучасного нашого письменства оригінальною” [30]. На його думку, у Д. Яворницького більше спільного з українськими класиками слова Г. Квіткою, Марком Вовчком, ніж з письменниками нової формації.

Висока ерудиція і аналітичний розум В.Строменка були відомі у колі катеринославської інтелігенції. Невипадково, історик В.Біднов (1874 - 1935) у 1909 р. звернувся до В.Строменка з проханням написати рецензію на його фундаментальну монографію «История православной церкви в Польше и Литве» [31]. Деякі рецензії В.Строменка були опубліковані в газеті “Южная заря” [32].

Навчаючись у Москві, В.Строменко увійшов до складу університетського українського земляцтва, на зборах якого виступав з рефератами і брав участь у диспутах. Студентську трапезу він ділив із земляком – правнуком вже згадуваного запорожця Микити Коржа. Щоб прокормитися, В.Строменкові доводилося малювати на продаж ікони.

За протекцією Д.Яворницького В.Строменко познайомився з відомими московськими діячами, зокрема з визначним діячем українського руху Ю.Цвітковським, правником І.Кістяківським, адвокатом В.Хвостовим, педагогом і видавцем Д.Тихомировим та ін., а також поновив колишні знайомства. У березні 1910 р. українська громада в Москві, до якої належав і В.Строменко, дістала дозвіл на відкриття українського клубу [33].

У Москві В.Строменко виконував й окремі доручення Дмитра Івановича, в тому числі й наукового характеру. У московських архівах В.Строменко копіював документи для музею. А для копіювання записок про Запорожжя монаха Яценка-Зеленського він спеціально виїжджав до Петербурга, готовий “хоч краплю зробить задля історії рідного Запоріжжя” [34]. Завдяки допомогі В.Строменка побачила світ книга Д. Яворницького «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского Крестовоздвиженского монастыря, в 1750–1751 гг.» (Катеринослав, 1915).

Під час студентських канікул В.Строменко приїжджав додому і обов’язково допомагав Д.Яворницькому у музейних справах. Окрім того, він весь час перебував у центрі суспільного життя краю. Так на зимових канікулах у січні 1910 р. він виступив проти тиску на українську мову з боку інспектора народних шкіл у Солоному [35].

У 1915 р. В.Строменко був забраний до війська (йшла 1-а світова війна), спочатку до 479 піхотної херсонської дружини, потім, за сприянням

Д.Яворницького, був прикомандирований креслярем до штабу Одеського відділу охорони узбережжя. Перебуваючи в Одесі, він був частим відвідувачем музею Одеського товариства історії та старожитностей. Й тут також прислужився Катеринославському музею ім. О.Поля – скопіював, за проханням Д.Яворницького, портрети запорожців Якова та Івана Шиянів. Брати-козаки І. та Я.Шияни вславилися як ктитори Свято-Покровської церкви останньої Запорозької Січі, уродженці Лубенського полку, містечка Яблунева, сини козака Якова Матвієнка. Після скасування Січі (1775 р.) брати залишилися у зимівнику на р. Базавлук, займалися скотарством та хліборобством. У 1781 р. їх призначили ктиторами у Нікопольську Покровську церкву [36]. Вони багато зробили щодо збереження духовних реліквій запорозького братства. Після їхньої смерті місцева людність на ознаку великої шаноби до Шиянів вмістила портрети братів до іконостасу Нікопольської Покровської церкви. У середині ХІХ століття одеський історик М.Мурзакевич (1806–1883) вивіз ці портрети до музею Одеського товариства історії та старожитностей, залишив у Нікополі копії. З одеських оригіналів і почав В.Строменко у травні 1916 р. копіювати портрети Шиянів. Великі за розміром, ці картини були закінчені у липні 1916 р. і відвезені самим художником до Катеринослава [37]. В Одеському музеї В.Строменко копіював також козацькі ікони.

В Одесі Василь Іоаникійович виконував й вельми делікатні доручення Д.Яворницького, зокрема стосовно наміру Дмитра Івановича здобути докторського ступеня у Новоросійському університеті. З цього приводу В.Строменко звертався до професора цього університету Бориса Варнеке (1874 – 1944). Однак останній застерігав Д.Яворницького про те, що на перешкоді цьому наміру може стати професор Іван Линниченко (1857 – 1926).

Останній лист В.Строменка до Д.Яворницького датується 20 лютим 1917 р. Він також відправлений з Одеси [38]. З довідкової літератури відомо, що В.Строменко брав активну участь в українських змаганнях 1917 р., був членом Української Центральної Ради (1917 р.) [39].

Подальша доля В.Строменка нам не відома. Є інформація, що стосується його сина Володимира – письменника і журналіста, який друкувався у видавництві “Пролетар”, часопису “Червоне Запорожжя” і долею якого опікувався Д.Яворницький, зокрема залучав його у 1928 р. до участі у Дніпробудівській експедиції [40].

Сподіваємось, що подальші дослідження і пошуки джерел сприятимуть більш повному висвітленню життєвого і творчого шляху Василя Строменка – особистості безумовно яскравої, що зробила певний внесок у формування джерельної бази з історії запорозького козацтва, становлення Катеринославського музею ім. О. Поля, у розвиток українського національного руху.

Бібліографічні посилання:

1. Шаповал І.М. В пошуках скарбів: Оповідання про Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 351 с.
2. Виноградов Г. М. Особливості джерельної бази праці Д.І. Яворницького “Історія запорізьких козаків” // Вчений – подвижник. Дніпропетровськ, 1991. С.25-27; Ковальський М.П. Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Там само. С.3-10.

3. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб., 1888. 248 с.; Він само. Источники для истории запорожских козаков. Владимир, 1903. Т. 1 – 2. 2107 с.; Він само. До історії степової України. Дніпропетровськ, 1929. 536 с.
4. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею // Збірник [Дніпропетровського історико-археологічного музею. Дніпропетровськ, 1929. Т.1. – С.3-29]; Кондратьєва І.Ю. Д.І. Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Дніпропетровськ: Промінь, 1997. Вип.1. – С.511-516.
5. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. К.: Наук. думка, 1972. С. 6, 18, 27, 55, 58, 118, 193.
6. Чабан М. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905 – 1921): Біобібліографічний словник. Дніпропетровськ, 2002. С.430.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. С.127-129.
8. Дніпропетровський історичний музей (ДІМ). Ф.10. Арх-19929.
9. Там само. Арх-19972.
10. Там само. Арх-19937.
11. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842.
12. Біднов В. «Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа» та його походження і значіння. Прага, 1925.
13. ДІМ. Ф.10. Арх-19928.
14. Там само. Арх-19926, 19970, 19975.
15. Там само. Арх-11930, 19941, 19980.
16. Там само. Арх-19970.
17. Про В.П. Гегела див.: Зленко Г. Д. Хто він, отой Гегело? // Кримська світлиця. 2001. 16 листопада; Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти». С. 162 – 163; Швидько Г. К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Дніпропетровськ: ДГУ, 2004. С. 62 – 76.
18. ДІМ. Ф. 10. Арх-19855.
19. Там само. Арх-20004.
20. Там само. Арх-19945.
21. Там само. Арх-19931.
22. Там само. Арх-19943.
23. Там само. Арх-19936.
24. Шубравська М. М. Вк. пр. С. 193.
25. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1999. Вип. 2. С. 301.
26. ДІМ. Арх-19947.
27. Там само. Арх-19968.
28. Там само.
29. Там само. Арх-19968.
30. Там само. Арх-19967.
31. Там само. Арх-19997.
32. Там само. Арх-19966.
33. Там само. Арх-19930.
34. Там само. Арх-19856.
35. Там само. Арх-19955.
36. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1915. Вып. 10. С. 257 – 263; Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. К.: Веселка, 1995. С. 287-289.
37. ДІМ. Арх-20008, 20009.
38. Там само. Арх-19994.
39. Чабан М. Вк. пр. С.430.
40. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. Вип.1. С.189.